УДК 81’246.2:141.7

Узбек К.М[1]., д-р філос. наук, проф.,
Мацнєва Є.А.[2]

1 – Донецький національний університет економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського, м. Донецьк, Україна, e-mail: duwbk@mail.ru
2 – Донецький національний університет економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського, м. Донецьк, Україна,
e-mail: lady.matsnewa @yandex.ua

БІЛІНГВІЗМ ЯК ОБ’ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Uzbek K.M.[1], Dr. Sc. (Ph), Prof.,
Matsneva Ye.A.[2]

1 – Donetsk National University of Economics and Trade named after Mykhayilo Tugan-Baranovsky, Donetsk, Ukraine, e-mail: duwbk@mail.ru
2 – Donetsk National University of Economics and Trade named after Mykhayilo Tugan-Baranovsky Donetsk, Ukraine,
e-mail: lady.matsnewa @yandex.ua

BILINGVIZM AS OBJECT OF RESEARCH OF SOCIAL PHILOSOPHY

Мета. *Охарактеризувати соціальний білінгвізм як об’єкт дослідження соціальної філософії та визначити проблематику й методологію дослідження соціального білінгвізму в означеному аспекті.*

Методика. *Виконання завдань, передбачених метою, здійснювалося за допомогою теоретичних методів дослідження: аналізу й синтезу, порівняння, узагальнення, вивчення наукових праць із дослідження багатомовності.*

Результати. *Охарактеризовано особливості дослідження білінгвізму як соціального явища; визначено проблематику й методологічну основу дослідження соціального білінгвізму в соціально-філософському аспекті; запропоновано авторське визначення терміна «білінгвізм» у соціально-філософському розумінні.*

Наукова новизна. *Розглянуто феномен білінгвізму як об’єкт дослідження соціальної філософії, запропоновано визначення терміна «білінгвізм» у соціально-філософському розумінні.*

Практична значущість. *Полягає в розробленні методологічної основи дослідження специфічного стану суспільного життя, за якого спостерігається факт співіснування і функціонування двох мов у межах однієї держави.*

Ключові слова: *білінгвізм, полілінгвізм, соціальний білінгвізм, соціально-філософський аспект дослідження, методологія дослідження.*

Актуальність теми дослідження. У сучасному мультикультурному світі поширеною мовною ситуацією є білінгвізм або полілінгвізм. За динамічного розвитку сучасних білінгвальних процесів спостерігається загальна соціологічна неопрацьованість їх вивчення, до того ж дослідження білінгвізму в соціально-філософському аспекті на сьогодні є ще нерозгорнутими, що й обумовлює актуальність досліджень соціального білінгвізму.

© Узбек К.М., Мацнєва Є.А., 2013

Постановка проблеми. Незважаючи на великий інтерес дослідників до білінгвізму як явища соціальної дійсності, соціальна теорія феномену білінгвізму ще не склалася. На сьогодні є практично відсутніми наукові роботи, в яких би системно досліджувалися питання соціальних змін, пов'язаних із феноменом білінгвізму в його глобальному аспекті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням сучасної мовної ситуації в Україні, висвітлюючи широке коло питань лінгвістичного, соціального, історичного характеру, займалися такі автори: Л.Т. Масенко, О.О. Тараненко, А.М. Окара, В.М. Труб, О.А. Сербенська, В.Д. Радчук, О.Б. Ткаченко, Б.М. Ажнюк, В.М. Демченко та ін.

Метою статті є з'ясування проблематики білінгвізму, що досліджувалась в межах соціальної філософії; спроба дати визначення терміна «білінгвізм» у соціально-філософському розумінні; розроблення методики дослідження соціального білінгвізму в цьому аспекті.

Виклад основного матеріалу. Багатомовність – це проблема не лише культурного розвитку народу, але також економічна і політична. Поряд із безперечними позитивними моментами багатомовність досить часто несе в собі дух соціальних і особливо національних протиріч. Етнолінгвістичні конфлікти в поліетнічних країнах виникають, як правило, не тільки через слухового неприйняття, а і через неспівпадіння комплексів етнокультурних норм [1, с. 12]. Проблеми, пов'язані з багатомовністю в суспільстві, безпосередньо стосуються і нашої країни, вирішення яких у складних реаліях сьогодення стає особливо важливим для подальшої розбудови державності України і вимагає пошуку нових цивілізованих підходів.

Унаслідок прямого співвідношення мови з історією суспільства, проблема білінгвізму є актуальною для цілої низки наук, як-от: лінгвістика, соціологія, соціолінгвістика, філософія, психологія, педагогіка, політологія, культурологія та ін. Відповідно, у межах окремих наукових підходів існують різні парадигми вивчення білінгвізму. Знання, що отримали в результаті досліджень білінгвізму різними галузями наук, доповнюють один одного, сприяють поглибленню розуміння цього багатогранного феномена.

Як науковий феномен термін «білінгвізм» означає співіснування двох мов і в науковій літературі розглядається з двох позицій: як соціальне явище та як індивідуальна характеристика особистості [2, с. 303]. Відповідно до першої, двомовними можуть бути не лише окремі особи, але цілі колективи, соціуми. К. Юмото підкреслює, що концепт білінгвізму містить широке розуміння, оскільки цей термін об'єднує багатовимірні аспекти і рівні користування двома мовами. По-перше, білінгвізм розглядається одночасно на двох рівнях; індивідуальному і колективному. Із метою розмежування цих двох понять Юмото вводить поняття «індивідуальний білінгвізм», який пропонує називати білінгвальністю, і «колективний білінгвізм», який пропонує називати білінгвізмом. По-друге, визначення білінгвізму варіюються від досконалого володіння двома мовами до мінімального володіння іншою мовою [3, с. 137]. Колективний вид білінгвізму ще називають соціальним білінгвізмом, саме він є об'єктом дослідження соціальної філософії.

Природно, що розходження в підходах до вивчення білінгвізму позначилися і на трактуванні самого основного терміна. Тому необхідно розрізняти розуміння білінгвізму в межах різних підходів. Так, у власне лінгвістичному аспекті класичним є визначення У. Вайнрайха, в якому він пропонує називати білінгвізмом «практику поперемінного користування двома мовами, а осіб, що її здійснюють – білінгвами» [4, с. 22]. При цьому білінгвізм у його лінгвістичному розумінні, на думку частини вчених, вимагає вільного знання двох мов, а прихильники іншої позиції вважають, що «ідеальну двомовність можна уявити собі лише теоретично» [5, с. 55], і вона швидше буде певною «відправною точкою для оцінки двомовності якогось конкретного індивіда» [5, с. 10]. У психологічному аспекті білінгвізм, осередком якого є мозок людини, розглядається як психологічний механізм (знання, уміння, навички), що дозволяє індивіду «здійснювати мовленнєву діяльність (точніше окремі види мовленнєвої діяльності або їх комплекс), користуючись залежно від найближчого соціального середовища, мети спілкування, інформованості про співбесідника та іншими подібними мовними засобами не однієї, а двох мов, маючи більш або менш вільний вибір мови для спілкування [6, с. 252]. Із культурологічної точки зору, білінгвізм, реальний зміст якого, у першу чергу, відображає лінгвокультурні й психологічні цінності та орієнтири його носія, розуміється як «результат міжцивілізаційного взаємовпливу різних культур народів, одна з форм адаптації зовсім іншої або спорідненої мовної культури» [7, с. 15]. Розуміння «двомовності й багатомовності як наявності і функціонування в межах одного суспільства (здебільшого держави) двох або кількох мов» [8, с. 187] дозволяє визначити соціальний білінгвізм. Отже, із позицій соціального підходу білінгвізм постає як факт співіснування і функціонування двох мов у межах однієї держави. Критерій рівневого диференціювання форм володіння мовами тут є неважливим, вважається нормою, коли білінгви володіють хоча б однією мовою в повному обсязі. У соціально-філософському розумінні пропонуємо визначати білінгвізм як специфічний стан суспільного життя, за якого спостерігається факт співіснування й поперемінного використання двох мов у межах одного мовного колективу з метою спілкування в різних комунікативних сферах залежно від факторів, що детермінують. Зрозуміло, визначень білінгвізму існує значно більше, усе залежить від точки відліку або аспекту дослідження, тобто як складний багатогранний феномен білінгвізм не підлягає однозначному визначенню.

Співіснування двох мов у певному суспільстві обумовлене історичними факторами, і, як показує досвід, у світі не існує двох абсолютно однакових соціальних ситуацій розвитку, тому ситуації білінгвізму є своєрідними для кожної окремої країни в різні історичні періоди. Хоча умови й обставини виникнення білінгвізму є різноманітними, основною причиною є проста необхідність загальнозрозумілої для всіх контактної мови.

Особливості дослідження білінгвізму виходять зі складної соціальної природи цього явища. Як суспільне явище білінгвізм тісно пов’язаний із такими реаліями суспільного буття, як міжетнічна інтеграція, мовне регулювання, мовна політика. Ресурси білінгвізму як форми дискурсу і комунікативних здатностей важко переоцінити: білінгвізм робить можливими міжмовні контакти, фор-

мує когнітивно-комунікативну діяльність, забезпечує соціалізацію, формує толерантне ставлення до інших культур, легітимізує у свідомості носія білінгвізму образ «іншого» і категорію «інакшості мислення», сприяє інтеграції інформаційних середовищ, розширює когнітивні можливості носіїв мови і разом із тим є умовою для процесів формування й відтворення етнічної, а також соціальної ідентичності. Цю низку чинників, що визначають соціальну сутність феномена білінгвізму, можна продовжувати, що, у свою чергу, зумовлено багатогранністю самого явища й залежністю від завдань наукового дослідження. Вивчення білінгвізму з різних точок зору надає такі можливості: розкрити й описати причини виникнення двомовності, розглянути результати взаємодії мов, що контактують, зробити найбільш точні прогнози щодо подальшого розвитку двомовності в певному суспільстві.

У процесі дослідження соціальної природи білінгвізму традиційно використовуються два підходи до його розуміння: перший, більш широкий – білінгвізм як феномен суспільного буття, факт двомовної комунікації; другий – як реальна соціально-мовна ситуація. У контексті соціальної філософії білінгвізм доцільно розглядати через призму причинно-наслідкового відношення між соціальною дійсністю та двомовністю членів цього суспільства.

Якщо ми розуміємо явище білінгвізму, з одного боку, як реальну соціально-мовну ситуацію, а з іншого – як здатність людини-білінгва використовувати в ситуаціях спілкування дві різні мовні системи, то цей феномен є важливим компонентом єдиного цілісного потоку суспільного життя. Це обумовлюється змінами у змісті й структурі сучасного політичного, соціально-економічного та духовного життя. Досліджуючи соціальний білінгвізм, необхідно враховувати, що мовна взаємодія екстраполюється на процес комунікації, отже, методологічні положення теорії комунікації будуть релевантними для дослідження білінгвізму як наукового феномена. Оскільки мова йде і про взаємодію різних лінгвокультур, то ця проблема перебуває також у межах теорії міжкультурної комунікації [9].

Саме комунікація і є предметом теорії білінгвізму, а метою білінгвізму є успішна міжкультурна комунікація.

З’ясування сутності білінгвізму як форми активності людини потребує визначення факторів, що впливають на його стан і розвиток, для цього, на нашу думку, необхідно визначити поширення білінгвізму серед різноманітних соціально-професійних груп багатонаціональних колективів; використання двомовності в основних сферах суспільного життя (виробничій, духовній та сімейно-побутовій); вплив на двомовність екстралінгвістичних факторів: класових, етнічних, демографічних тощо; причини формування двомовності (безпосередні контакти, які встановлюються між групами різномовного населення, вивчення мови у школі, встановлення різноманітних культурних зв’язків між народами тощо); співвідношення мов у суспільстві та ін.

Із цього випливає, що соціально-філософський аналіз білінгвізму як феномена суспільного буття передбачає відтворення у системі понять усієї сукупності притаманних цьому явищу властивостей і зв’язків та формування цілісної системи знань про нього.

На нашу думку, соціально-філософський аспект дослідження соціального білінгвізму багато в чому перетинається із соціологічним і соціолінгвістичним аспектами, оскільки основні проблеми, що розв'язувались в їх межах, є дотичними, це проблеми, пов'язані із впливом суспільних умов на виникнення й функціонування білінгвізму, розподілом суспільних функцій між рідною і нерідною мовами, подальшою долею рідної мови й культури білінгва, поведінкою і місцем білінгва в суспільстві; а також проблеми окреслення загальної мовної ситуації країни, визначення демографічної й комунікативної потужності двох поширених на її території мов, їх оцінних характеристик із боку мовців, виявлення характеру й закономірностей наслідків двомовності для подальшого суспільного розвитку.

Соціально-філософський підхід до вивчення цього феномена також дозволяє більш точно визначити сутність білінгвізму як суспільного явища; з'ясувати закономірності процесу білінгвальної соціалізації особистості для вирішення проблеми формування соціальної ідентичності й самобутності в конкретно-історичних умовах; сприяє впровадженню виваженої комунікативно-мовної політики з урахуванням світових інформаційних процесів і соціальної організації суспільства.

Дослідження білінгвальної мовної ситуації певного суспільства передбачає застосування комплексу філософських, історико-соціологічних, соціолінгвістичних підходів та врахування основоположних принципів, розроблених американськими соціологами У. Томасом і Ф. Знанецьким, а саме: розгляд усіх соціальних явищ і процесів у еволюції та трактування поведінки людей як адаптації до мінливих умов середовища проживання [10].

Для того щоб охарактеризувати специфічний стан сучасного українського суспільства, спричинений двомовністю його членів, буде доцільним використання таких загальнонаукових методів:

– структурно-системного, який надає можливості розглядати явище білінгвізму як складне соціальне явище, окремі аспекти якого досліджуватимуться як частини єдиного цілого, та конкретно-історичного, який дозволяє більш повно показати теоретичні основи об'єкта, виявити й дослідити різні його зв'язки;

– категоріального аналізу, за допомогою якого реалізовується виділення білінгвізму із загального комплексу знань і його категоріальної суті;

– структурно-функціонального, у межах якого визначатимуться сутність і змістовна спрямованість функцій мови в процесі життєдіяльності суспільства й окремих його членів;

– типологічного – у процесі вивчення структури й основних характеристик суспільних різновидів білінгвізму, а також під час розроблення й систематизації класифікацій білінгвізму;

– діалектичного – для аналізу ролі та функцій різних типів білінгвізму в процесі розвитку суспільства;

– соціально-прогностичного, який допоможе забезпечити найбільшу ефективність міжмовних і міжкультурних зіставлень для прогнозування фактів і закономірностей розвитку мовного простору, а також принципів філософсько-

наукового пізнання: історизму, об'єктивізму, системності, аргументованості, причинно-наслідкового зв'язку, соціальної спрямованості.

Відповідно, дослідницька стратегія такого дослідження базуватиметься на методологічному плюралізмі, який забезпечує можливість виправданого використання різноманітних методів, що поєднуються між собою на основі доповнюваності, що дозволить осмислити різнобічність феномена білінгвізму і вийти за межі вузькодисциплінарного бачення проблеми, що досліджується.

Висновки. Соціально-філософська проблематика дослідження білінгвізму охоплює коло питань, які описують специфічний стан суспільного життя, за якого спостерігається факт співіснування і функціонування двох мов у межах однієї держави. Методика дослідження білінгвального стану суспільного життя охоплює комплекс філософських, історико-соціологічних, соціолінгвістичних підходів, використання методів і принципів філософсько-наукового пізнання, опрацювання наукових праць із дослідження білінгвізму. Дослідницька стратегія полягає в методологічному плюралізмі та плюралізмі гуманітарного знання.

У перспективі досліджень – сучасний білінгвальний стан загальнонаціональної комунікації українського суспільства.

Список літератури / References:

1. Прагмалингвистические особенности межэтнического дискурса (историко-философский анализ): монография / К.М.Узбек [и др.] – Донецк: ДонНУЭТ, 2012. – 150 с.
   Uzbek, K.M., Panteleieva, I.A., Buzarov, A.I. and Yurieva, T.V. (2012), *Pragmalingvisticheskie osobennosti mezhetnicheskogo diskursa (istoriko-filosofskii analiz)* [Pragmalinguistics particularities inter ethnic discource (historian-philosophical analysis)], DonNUET, Donetsk, Ukraine.
2. Большой энциклопедический словарь. Языкознание / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с.
   Yartseva, V.N. (1998), *Bolshoy entsiklopedicheskii slovar. Yazykoznanie* [The Big encyclopedic dictionary. Linguistics], Bolshaia rossiiskaia entsiklopediia, Moscow, Russia.
3. Yumoto K.A. Study of Cognitive Level of Bilingual Proficiency: What Makes Balanced Bilinguals? / K.A. Yumoto // The Journal of Asia TEFL. – 2004. – Vol. 1. – No. 2. – P. 135-160.
   Yumoto, K.A. (2004), "Study of Cognitive Level of Bilingual Proficiency: What Makes Balanced Bilinguals?", The Journal of Asia TEFL, Vol. 1, no. 2, pp. 135-160.
4. Вайнрайх У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования / У. Вайнрайх. – Благовещенск: БГК им. И.А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. – 264 с.
   Vainraikh, U. (2000), *Yazykovye kontakty. Sostoianie i problemy issledovaniia* [The Language contacts. Condition and problems of the study], BGK im. I.A. Boduena de Kurtene, Blagoveshchensk, Russia.
5. Майоров А.П. Социальный билингвизм и языковое пространство / А.П. Майоров. – Уфа: БГУ, 1998. – 159 с.
   Maiorov, A.P. (1998), *Sotsialnyi bilingvizm i yazykovoie prostranstvo* [Social bilinguals and language space], BGU, Ufa, Russia.

6. Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания / А.А. Леонтьев. – М.: КомКнига, 2005. – 312 с.
Leontiev, A.A. (2005), *Psikholingvisticheskie yedinitsy i porozhdenie rechevogo vyskazyvaniia* [Psycho linguistic units and product of the speech utterance], KomKniga, Moskow, Russia.
7. Багироков Х.З. Билингвизм: теоретические и прикладные аспекты (на материале адыгейского и русского языков): монография / Х.З. Багироков. – Майкоп: Изд-во АГУ, 2004. − 316 с.
Bagirokov, Kh.Z. (2004), *Bilingvizm: teoreticheskie i prikladnyie aspekty (na materiale adygeiskogo i russkogo yazykov)* [Bilinguals: theoretical and applied aspects (on material adygei and russian languages)], AGU, Maikop, Russia.
8. Загнітко А.П. Сучасні лінгвістичні теорії: монографія / А.П. Загнітко. – Донецьк: Юго-Восток, Лтд, 2007. − 219 с.
Zahnitko, A.P. (2007), *Suchasni lingvistychni teorii* [Modern linguistical theories], TOV "Yugo-Vostok, Ltd", Donetsk, Ukraine.
9. Черничкина Е.К. Парадигмальность проблемы билингвизма [Электронный ресурс] / Е. Черничкина. – Режим доступа: <http://www.lingvomaster.ru/files/206.pdf>.
Chernichkina, E.K. "Paradigmal problems bilinguals", available at: http://www.lingvomaster.ru/files/206.pdf.
10. Томас У. Американская социологическая мысль / У. Томас, Ф. Знанецкий; под ред. В.И. Добренькова. − М.: МГУ, 1994. − 496 с.
Tomas, U. and Znanetskii, F. (1994), *Amerikanskaia sotsiologicheskaia mysl* [American sociological thought], edit. Dobrenkova, V.I., MGU, Moscow, Russia.

Цель. *Охарактеризовать социальный билингвизм как объект исследования социальной философии и определить проблематику и методологию исследования социального билингвизма в этом аспекте.*

Методика. *Выполнение заданий, предусмотренных целью, осуществлялось с помощью теоретических методов исследования: анализа и синтеза, сравнения, обобщения, изучения научных трудов по исследованию многоязычия.*

Результаты. *Охарактеризованы особенности исследования феномена билингвизма; определены проблематика и методологическая основа исследования социального билингвизма в социально-философском аспекте; предложено авторское определение термина «билингвизм» в социально-философском понимании.*

Научная новизна. *Рассмотрен билингвизм как объект исследования социальной философии, предложено определение термина «билингвизм» в социально-философском понимании.*

Практическая значимость. *Заключается в разработке методологии исследования специфического состояния общественной жизни, при котором наблюдается факт сосуществования и функционирования двух языков в пределах одного государства.*

Ключевые слова: *билингвизм, полилингвизм, социальный билингвизм, социально-философский аспект исследования, методология исследования.*

Objective. *The objective of this article is to characterize social bilingualism as an object of study of social philosophy and to determine issues and research methodology of social bilingualism in this aspect.*

Methods. *Achievement of goals provided by the objective was carried out with the help of theoretical research methods: analysis and synthesis, comparison, generalization, the study of scientific papers on research of. multilingualism*

Results. *Peculiarities of the study of the phenomenon of bilingualism were characterized, identified issues and methodological basis for the study of social bilingualism in social and philosophical aspects, and proposed the author's definition of the term «bilingualism» in the social and philosophical understanding.*

Scientific novelty. *Bilingualism was considered as an object of social philosophy study, proposed the definition of the term "bilingualism" in the social and philosophical understanding.*

Practical value. *Consists in developing of methodological study of a particular state of public life in which there is the fact of co-existence and functioning of two languages within a single state.*

Key words. *Bilingualism, multilingualism, social bilingualism, social and philosophical aspect of the research, the methodology of the study.*

Рекомендовано до публікації д-ром філос. наук, проф. С.В. Дрожжиною.
Дата надходження рукопису 23.04.2013 р.